

กลบทสุภาษิตของหลวงธรรมาภิรมณ์

วราจคณา ศรีกำเหนิด*

กลบท เป็นคำประพันธ์ชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการประดิษฐ์ พลิกลักษณะคำในคำประพันธ์ ร้อยกรอง ซึ่งโดยมากจะเป็นโคลงและกลอน ให้มีรูปแบบที่แปลกและน่าสนใจยิ่งขึ้น กลบทนั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ กลบท และกลอักษร

กลบท คือ คำประพันธ์ที่กวีเพิ่มลักษณะบังคับพิเศษลงไป ทำให้คำประพันธ์เหล่านี้มีกฎเกณฑ์ ที่นอกเหนือไปจากกฎเกณฑ์ตามฉันทลักษณ์ ดังตัวอย่างจาก *กลบทครอบจักรวาล* ที่กำหนดให้มีคำ ซ้ำกันในตำแหน่งคำแรกและคำสุดท้ายของวรรค เช่น นายอำมาตย์ผู้ใหญ่ที่เป็นนาย (กลบทศรีวิบูลกิตติ)

กลอักษร คือ คำประพันธ์ที่มีการเรียงคำให้เป็นรูปต่างๆ หรือซ่อนคำอ่านเอาไว้ให้ผู้อ่านงง ผู้อ่านจะต้องหาวิธีถอดปริศนาให้ออก จึงจะสามารถเข้าใจคำประพันธ์นั้นได้ ดังตัวอย่างจาก *กลอักษร-กลินทาง* ในเพลงยาวกลอักษร เช่น ไอ้อกเอ๋ยแสนวิตก ต้องอ่านว่า ไอ้อกเอ๋ยแสนวิตกไอ้อกเอ๋ย

การแต่งกลบทนั้นปรากฏอยู่ในวรรณกรรมไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยปรากฏแทรกอยู่ใน วรรณกรรมเรื่องต่างๆ เช่น ลิลิตโองการแข่งน้ำ มหาชาติคำหลวง เป็นต้น แต่การรวบรวมกลบทรวมถึง การระบุชื่อกลบทชนิดต่างๆ นั้น “จินตามณี” คือหนังสือเก่าที่สุดที่มีการรวบรวมกลบทชนิดต่างๆ เอาไว้ กลบทที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้มีหลายชนิด ตัวอย่างเช่น ฟองสมุทร หมายกษรสามชั้นโคลงลาว สารทิ- ชักรถ บทสังขยา ทวารประดับชื่อสกิดแคร์ เป็นต้น

แม้จินตามณีจะเป็นหลักฐานชิ้นแรกๆ ที่แสดงชนิดของกลบทเอาไว้ แต่จินตามณีก็นิยามคำกลบท โดยตรง เพราะจินตามณีเป็นแบบเรียนที่กล่าวถึงแบบแผนคำประพันธ์หลายชนิด รวมถึงทักษะและข้อ กำหนดต่างๆ ที่นักประพันธ์ควรทราบ กลบทจึงเป็นเนื้อหาเพียงส่วนหนึ่งในหนังสือเล่มนี้เท่านั้น

วรรณกรรมที่แต่งขึ้นเป็นกลบททั้งเรื่องเป็นเรื่องแรก จึงได้แก่ “โคลงอักษรสามหมู่” ของพระศรี- มโหสถ ที่ใช้กลบทตรีประดับ คือกลบทที่เล่นรูปวรรณยุกต์เรียงกัน ๓ รูป ต่อมาจึงได้มีวรรณกรรมที่แต่ง ขึ้นด้วยกลบทหลายๆ ชนิด คือ “กลบทศรีวิบูลกิตติ” ของหลวงศรีปริษา (เซ่ง) ที่ใช้กลบทถึง ๘๖ ชนิด ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร โคลงกลบท ที่จารึกที่วัด พระเชตุพนฯ ซึ่งกลบทศรีวิบูลกิตติ และเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร โคลงกลบท ก็ถือได้ว่าเป็นแม่แบบในการแต่งกลบทเรื่อยมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ศศ.บ. เกียรตินิยมอันดับสอง (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, อ.ม. (ภาษาไทย) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วรรณกรรมไทยที่แต่งขึ้นด้วยกลบทหลาย ๆ ชนิดนั้นมีจำนวนไม่มาก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวรรณกรรมที่แต่งโดยใช้กลบทหลายชนิดอยู่เรื่องหนึ่ง นั่นคือ **กลบทสุภาษิตของหลวงธรรมมาภิรมณ์**^๑

กลบทสุภาษิต เป็นเรื่องที่หลวงธรรมมาภิรมณ์แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๔ โดยมีวัตถุประสงค์และความที่ปรากฏในคำนำว่า “สุภาษิตเรื่องนี้ ข้าพเจ้าแต่งเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๔ เรียบเรียงไว้ทั้งกลอนกลบท และกลอนสุภาพรวม ๗๒ ข้อ (ฤบาท) เปนธรรมบรณการสนองพระเดชพระคุณพระดับพระบารมีเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้ ขอให้ทรงพระเจริญในศิริราชสมบัติตลอดกาลนานเทอญ”^๒

เนื้อหาของกลบทสุภาษิตจะเป็นคำสอนที่เน้นสอนหลักปฏิบัติตนของบุคคลทั่ว ๆ ไป ไม่ได้จำกัดว่าเป็นกลุ่มบุคคลใดกลุ่มบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น การทำสิ่งใดต้องพากเพียร ควรมีความรอบคอบ ระวังตน ไม่ควรรังแกผู้อื่นแ่ ต้องเป็นคนที่มีรู้จักยับยั้งชั่งใจอย่าคบคนโดยดูแต่ภายนอก อย่าจับปลาสองมือ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เนื้อหาคำสอนเหล่านี้ก็ได้จัดเป็นหมวดหมู่ที่ชัดเจน เนื้อหาคำสอนที่คล้ายกัน อาจจะปรากฏอยู่ห่างกันเว้นช่วงไปหลายตอน ดังที่ จาริต เชาวน์นท ได้วิเคราะห์ไว้ว่า “กลบทสุภาษิตนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า ผู้แต่งบรรยายสุภาษิตแต่ละเรื่องไปตามลำดับข้อถึง ๗๐ ข้อ แต่ละข้อนี้เป็นอิสระไม่มีความเกี่ยวข้องกัน ทั้งผู้แต่งได้เลือกคำสอนเรื่องต่างๆ มาแต่งตามความพอใจ จึงมิได้จัดหมวดหมู่ของคำสอนให้เป็นกลุ่มหรือระบบให้ชัดเจน”^๓

สำหรับลักษณะคำประพันธ์ กลบทสุภาษิตแต่งด้วยรูปแบบกลอนเพลงยาว คือเริ่มต้นบทแรกของเรื่องด้วยวรรคที่สอง (วรรครับ) และวรรคสุดท้ายของเรื่องจบด้วยคำว่า “เออ” ดังนี้

น้อมถวายจิตรอุทิศสนอง	
เคารพไต่รัตนาคิณบอง	บำบวงพองเทพทั่วทุกพิมาน (กลบทสุภาษิต : ๑)
.....	
ต่างแ่วนแก้วแ้วผ่องประไพพิศ	ส่องพินิจกายสภณัตระการณวี
สำเนียงสำเนาเงาประจมี	ขอสมมุติยุติเท่านี้เออ (กลบทสุภาษิต : ๔๘)

กลอนเพลงยาวนี้มีทั้งหมด ๗๒ ช่วง แต่ละช่วงประกอบด้วยกลอน ๓ บท (๖ คำกลอน) กลอนทั้ง ๗๒ ช่วงนี้จำแนกลักษณะคำประพันธ์ออกเป็น

๑. กลอนแปด ๑๔ ช่วง ใช้เขียนนำก่อนเขียนกลบท กลอักษร ๑ ช่วง และเขียนต่อจากกลบท กลอักษร ๑๓ ช่วง
 ๒. กลอนกลบท ๔๘ ช่วง ใช้กลบท ๔๘ ชนิด
 ๓. กลอนกลอักษร ๑๐ ช่วง ใช้กลอักษร ๑๐ ชนิด
- สำหรับกลอนกลบทและกลอักษร มีรายละเอียดข้อบังคับแต่ละชนิด ดังนี้

กลอนกลบท

๑. **กลบทพระจันทร์ทรงกลด** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำในวรรค วรรคละ ๒ คำ ดังตัวอย่าง
 ลำบากก่อนก่อนที่ท่าเหินลำบาก หวนเหียนคิดคิดหาจักหวนเหียน
 (กลบทสุภาพ : ๒)
๒. **กลบทอักษรสังวาส** กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสสระในวรรค ๒ ตำแหน่ง คือต้นวรรคและท้ายวรรค ดังตัวอย่าง
 อย่างฝ้ายฝายหมายเฝ้ากำเริบเอิบ อ่างช้างเดิบมิได้ตรีกรตรองสนอง
 (กลบทสุภาพ : ๒)
๓. **กลบทธงนำริ้ว** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำในตำแหน่งต้นวรรค วรรคละ ๑ คำ ดังตัวอย่าง
 ซ้ำซ้ำนี้กตริกไต่รตรองให้ต้องกิจ ค่อยค่อยคิดคาดควรคำนวณเฉลียว
 (กลบทสุภาพ : ๓)
๔. **กลบทวิสูตรสองไข** กลบทชนิดนี้บังคับทั้งคำซ้ำ สัมผัสสระและสัมผัสอักษรในวรรคเดียวกัน ดังตัวอย่าง
 ผดิมผดุงมุ่งมามาขนาดชนบ ให้แจ้งให้จบครบพิศนิสิทธ์นโสร
 (กลบทสุภาพ : ๔)
๕. **กลบทเสื่อส่อนเล็บ** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำ ๑ คำและสัมผัสสระ ๒ แห่งในวรรค ดังตัวอย่าง
 รู้ว่ายากหากเห็นเช่นว่าทุกข์ ทางนี้สุขปลุกปลื้มลิ้มนี้หนอ
 (กลบทสุภาพ : ๔)
๖. **กลบทนาครินทร์** กลบทชนิดนี้บังคับคำและสัมผัสอักษรข้ามวรรค ดังตัวอย่าง
 กุมภาพาลชาญฉลาดเรศ สาดรินทร์ถิ่นประเทศสำนังสิ่ง
 (กลบทสุภาพ : ๕)
๗. **กลบทเบญจพรรณห้าสี** (เพลงยาวกลบท ในจารีกวดพระเชตุพนฯ และกลบทศิริวิบุลกิตติ์ เรียกว่า เบญจวรรณห้าสี) กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสอักษรในวรรคเดียวกันเรียงกัน ๕ คำ ตั้งแต่คำที่ ๑ - คำที่ ๕ ดังตัวอย่าง
 อย่างยิ่งเยี่ยงยกย่องลำพองพิศม์ อาจไออิทธิวัตอย่างอย่างข่มเหง
 (กลบทสุภาพ : ๖)
๘. **กลบทครอบจักรวาล** กลบทชนิดนี้บังคับคำในตำแหน่งต้นวรรคและท้ายวรรค ดังตัวอย่าง
 รู้สิ่งใดร้ายแรงมากอย่าอย่ารู้ หวังแว่วหูกจะนิ่งอย่ากริ่งหวัง
 (กลบทสุภาพ : ๖)

๙. **กลบทหงษ์คาบพวงแก้ว** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๙ คำ และมีการบังคับคำซ้ำในวรรค ๒ คำ ดังตัวอย่าง

มีการทำทำไม่ถูกถูกที่ผิด

มีความคิดคิดไม่ต้องต้องโอดเฒ่า

(กลบทสุภาษิต : ๗)

๑๐. **กลบทพิกพันรำน** กลบทชนิดนี้บังคับคำ สัมผัสสระและสัมผัสอักษรในวรรคเดียวกัน ดังตัวอย่าง

จากเพียรเจียรเพื่อนเจื่อนพวกจาก

ฝังให้ฝังหากฝังห้วงฝัง

(กลบทสุภาษิต : ๘)

๑๑. **กลบทนาศกัฏฐะ** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำข้ามวรรค โดยเรียงคำกลับกัน ดังตัวอย่าง

ผู้ใหญ่สอนผ่อนตามให้งามเจื่อน

เจื่อนงามความท่นเตือนเหมือนมุ่นหมาย

(กลบทสุภาษิต : ๘)

๑๒. **กลบทนาคราชแผลงฤทธิ์** กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสสระและสัมผัสอักษรทั้งในวรรคและข้ามวรรค ดังตัวอย่าง

คำการมลลันเล่ห์อุบายบอก

ออกบทเบื่องเยื่องยกให้ห้วงหวง

(กลบทสุภาษิต : ๙)

๑๓. **กลบทบัวบานกลีบขยาย** กลบทชนิดนี้บังคับคำขึ้น ๒ คำ ต้นวรรคเป็นคำเดียวกันตลอดทั้งตอน ดังตัวอย่าง

ไม่ควรคิดก็อย่าคิดเข้าต่อล้อ

ไม่ควรขอขอเขาด้วยโวหาร

(กลบทสุภาษิต : ๑๐)

๑๔. **กลบทอักษรสลับล้วน** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๙ คำ บังคับสัมผัสสระและสัมผัสอักษรในวรรคเดียวกัน ดังตัวอย่าง

การก่อนกอบชอบช่องเช่นเห็นเห็นห่าง

จำจากจางหมางเมินม่ายฝ่ายฝ่ายผู้

(กลบทสุภาษิต : ๑๐)

๑๕. **กลบทยราฟ่อนหาง** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำในตำแหน่งต้นวรรคและท้ายวรรค ดังตัวอย่าง

ดูดูท่าอย่าเลินเล่อเพลอป่วยป่วย

คุมคุมใจไว้อย่าปล่อยไปปล่อยปล่อย

(กลบทสุภาษิต : ๑๑)

๑๖. **กลบทยติภังค์** กลบทชนิดนี้บังคับให้คำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนเป็นคำที่มีมากกว่า ๑ พยางค์ และให้เขียนคำคำนั้นไม่ครบ โดยแยกพยางค์ที่เหลือไปไว้ที่ต้นวรรคถัดมา นอกจากนี้กลบทยติภังค์ยังบังคับคำซ้ำในวรรคอีกวรรคละ ๑ คำ ดังตัวอย่าง

ครูสอนสอนก็ได้แต่ใจรัก

ติดต่อที่รักทุกคำส่ำ

(กลบทสุภาษิต : ๑๒)

๑๗. **กลบทละเวงวางกรวด** (ในเพลงยาวกลบทใช้ว่า “เลงวางตรว”) กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสอักษรในช่วงต้นและท้ายวรรค ในเพลงยาวกลบทในจารีกวดพระเชตุพนฯ นั้น คำที่สัมผัสอักษรกันจะเป็น ๓ คำแรกของวรรคสัมผัสกันชุดหนึ่งและคำ ๓ คำท้ายวรรคสัมผัสกันอีกชุดหนึ่ง เช่น ชุ่นแค้นคิดไขใจให้หวานโหย^๕ เป็นต้น แต่กลบทละเวงวางกรวดในกลบทสุภาษิตนี้ คำที่สัมผัสอักษรในต้นและท้ายวรรค หลายวรรคมีมากกว่า ๓ คำ ดังตัวอย่าง

ผู้แพ้พ่ายผ่อนหลบหลีกกลับเลี้ยง

พึงพอเพียอย่าควรข่มขัดแขง

จวบเจียรจวนจนท้าวกรำแรง

พล้ำพลาดแพลงพลั้งตนจกจั่นใจ

(กลบทสุภาษิต : ๑๒)

๑๘. **กลบทกัณร่ำ** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๘ คำ บังคับให้มีคำที่มีเสียงสั้นวรรคละ ๓ คำ และบังคับสัมผัสสระและสัมผัสอักษรในวรรคเดียวกัน ดังตัวอย่าง

ขจัดจิตจรน็ดหน่ายระคายข้อง

ระเบียบเบื่องกระเดื่องต้องสนองหนุน

(กลบทสุภาษิต : ๑๓)

๑๙. **กลบทเจ้าเข็นเต็นต้ำบุต** ในกลบทสุภาษิตบังคับให้แต่ละวรรคใช้พยัญชนะ ๒ เสียงเขียนเรียงกันไปดังตัวอย่าง

สุดคันสนขั้วส่อคำสอน

เห็นข้อนหอนควรหวนคิดหา

(กลบทสุภาษิต : ๑๔)

กลบทเจ้าเข็นเต็นต้ำบุตนี้ ในเพลงยาวกลบทจะกำหนดให้เล่นเสียงพยัญชนะ ๒ เสียงเรียงกันไปจนจบตอน ดังตัวอย่าง

สุดแค้นแสนคมสมเขาสรวล

คำสอนชวนสั่งข้างสังครว^๕

๒๐. **กลบทนารายณ์ประลองศิลป์** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๘ คำ บังคับคำซ้ำ ๑ คำและบังคับสัมผัสสระและสัมผัสอักษรในวรรค ดังตัวอย่าง

สำเนาเขาสำนวนควรสำเหนียกคิด

ประกิดขีดประกอบขอบประกันเจา

(กลบทสุภาษิต : ๑๔)

๒๑. **กลบทฉัตรสามชั้น** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำในตำแหน่ง ๓ คำแรกและ ๓ คำสุดท้าย ของวรรค โดยเรียงลำดับคำกลับกัน ดังตัวอย่าง

กล่าวคำคิดจิตจรจำคิดคำกล่าว

หวังว่าควรสวนสวาทหาควรว่าหวัง

(กลบทสุภาษิต : ๑๕)

๒๒. **กลบทกบตันด้อยหอย** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๙ คำ บังคับสัมผัสสระและสัมผัสอักษร ดังตัวอย่าง

ใจหวานคิดจิตจรห่วงข้องคือขุมทุกข์

ไม่จิตส่างหมางจากศุขในสงสาร

(กลบทสุภาษิต : ๑๖)

๒๓. **กลบทสร้อยสน** ในกลบทสุภาษิตนี้บังคับคำซ้ำในช่วงต้นวรรค ๑ คำ และบังคับคำซ้ำข้ามวรรค ๑ คำ ดังตัวอย่าง

จะเผื่อแผ่แผ่ผลพิศพื้นพิช

พิชที่ที่นั่นจิตป่วยป่วยหนุณ

(กลบทสุภาษิต : ๑๖)

ในกลบทศิริวิบูลกิตต์และเพลงยาวกลบทในจารึกวัดพระเชตุพนฯ คำที่บังคับซ้ำข้ามวรรคจะเป็น ๒ คำ ดังตัวอย่าง

ผิวแผ่ม่องม่องภักตร์เมื่อภักตร์แปร

แปรภักตร์แปรแปรเอี่ยมเสี่ยมมอญ

(กลบทศิริวิบูลกิตต์)

ถวิลหวังหวังสวาทยุพาพิน

ยุพินที่ที่นั่นจินตนาวรรณ

(เพลงยาวกลบท)

๒๔. **กลบทโตเล่หนาง** กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสสระเป็นสัมผัสขิดวรรคละ ๑ แห่ง ดังตัวอย่าง

อย่างจงเจียดเบียดเบียนทรัพย์กับผู้ยาก

ถึงน้อยมากหากคิดไปไม่ถูกที่

(กลบทสุภาษิต : ๑๗)

๒๕. **กลบทละลอกแก้วกระทบฝั่ง** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๙ คำ บังคับสัมผัสสระ ๒ แห่ง และสัมผัสอักษร ๓ เสียง ดังตัวอย่าง

การไรทำกิจรำถึงอย่าฟังทั้ง

คิดโดยใจคาดได้จริงเป็นส่งผล

(กลบทสุภาษิต : ๑๘)

๒๖. **กลบทฆกรคาบแก้ว** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำ ๒ คำในตำแหน่งต้นและท้ายวรรค โดยเรียงคำกลับกัน ดังตัวอย่าง

กอบกิจใดให้พินิจดูกิจกอบ

หลงอย่าลืมปลื้มแต่ชอบที่อย่าหลง

(กลบทสุภาษิต : ๑๘)

๒๗. **กลบทกบตันสามตอน** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๖ คำ ในแต่ละวรรคกำหนดให้มีสัมผัสสระและสัมผัสอักษร ดังตัวอย่าง

ใช้การชาญกอบชอบกิจ

เพ่งมองผองมิตรพิศหมาย

(กลบทสุภาษิต : ๑๙)

๒๘. **กลบทกนิรเก็บบัว** กลบทชนิดนี้กำหนดให้มีคำซ้ำวรรคละ ๑ คำ โดยระหว่างคำซ้ำนั้นต้องมีคำมาขึ้น ๑ คำ ดังตัวอย่าง

อย่าพึ่งด่วนพึ่งดูให้รอบคอบ

จะควรชอบควรชังพึงเงื่อนสาย

(กลบทสุภาษิต : ๒๐)

๒๙. **กลบทตรีพิรพรรณ** กลบทชนิดนี้บังคับให้แต่ละวรรคมีคำซ้ำกัน ๑ คำ (แต่ ๓ ตำแหน่ง) และจะปรากฏช่วงใดของวรรคก็ได้ ดังตัวอย่าง

สกุลงลักษณะลักษณะส่อนรลัษณ์

พิศผิวภักตร์ภูมิกฤตจักรจะภักสงวน

(กลบทสุภาษิต : ๒๐)

๓๐. **กลบทพยัคฆ์ข้ามห้วย** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำในตำแหน่งคำที่ ๓ และคำสุดท้ายของวรรค ดังตัวอย่าง

ไม่ควรลื้อก้อย่าเพียรเล่นเลียนล้อ

ดูสัณฐานที่จะยอพอภูมิฐาน

(กลบทสุภาษิต : ๒๑)

๓๑. **กลบทตรีประดับ** กลบทชนิดนี้บังคับการเล่นคำที่มีรูปวรรณยุกต์ให้เรียงติดกัน ๓ คำ คือ ไม่มีรูปวรรณยุกต์ วรรณยุกต์เอก วรรณยุกต์โท ดังตัวอย่าง

จะจับจองจ่องจ้องสิ่งใดนั้น

ดูสำคัญคั่นคั่นอย่างนงน

(กลบทสุภาษิต : ๒๒)

๓๒. **กลบทก้านต่อดอก** กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสสระติดกัน ๒ คำท้ายวรรค ดังตัวอย่าง

เป็นผู้น้อยน้อยหน้าสังเวชเนตร

อย่าบังเหตุหาญข้ามปล่องเปลวเหว

(กลบทสุภาษิต : ๒๒)

๓๓. **กลบทกะแต่ได้ไม้** กลบทชนิดนี้โดยปกติบังคับ วรรคแรกกำหนดให้ ๓ คำแรกและ ๓ คำสุดท้ายซ้ำกันโดยเรียงคำกลับกัน วรรคที่ ๒ กำหนดให้ ๒ คำแรก และ ๒ คำสุดท้ายซ้ำกันโดยเรียงคำกลับกัน วรรคที่ ๓ กำหนดให้คำแรกกับคำสุดท้ายซ้ำกัน เมื่อขึ้นวรรคที่ ๔-๕-๖ ก็ให้ย้อนกลับไปใช้กฎเกณฑ์ของวรรค ๑-๒-๓ ตามลำดับ จากนั้นจะเวียน ๓ ลักษณะดังกล่าวไปเรื่อย ๆ จนจบตอน ดังตัวอย่าง

หมองหมายมาดสวาทน้องมาดหมองหมาย

คล้ายเคลื่อนสุขทุกข์ทับไม่เคลื่อนคล้าย วันต้องเนตรไม่มาหน่วยวายเว้นวัน

แต่ในกลบทสุภาสิตจะไม่มีการเล่นคำซ้ำที่แน่นอนดังรูปแบบข้างต้น คำที่ซ้ำกันในแต่ละวรรคโดยมากจะเป็น ๒ คำ ในตำแหน่งต้นและท้ายวรรค ดังตัวอย่าง

ไม่ควรหาถ้าเห็นหาควรไม่
จนใจจำซ้ำให้จำใจจน
ซ่อนสิ่งใดไม่เปิดจริงที่สิ่งซ่อน
จำเงื่อนไขปิดผิดเหมือนเปิดเชิดเงื่อนไข

หนแห่งรู้้อย่างไรใช่แห่งหน
คำกล่าวหากจากตนที่กล่าวคำ
ถลาคำให้เขาซ่อนเพราะคำถลาคำ
ที่เชิงลับกลับจะนำในเชิงที่

(กลบทสุภาสิต : ๒๓)

๓๔. **กลบทกบเดินสลักเพชร** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๙ คำ บังคับสัมผัสสระ ๒ แห่งและสัมผัสอักษร ๓ เสียง ดังตัวอย่าง

ยลแต่ผู้อยู่ตามเพื่อนเยือนต่อภักตร์

เหิมใจเพลินเห็นจิตรผลึกหักจักเผลอ

(กลบทสุภาสิต : ๒๔)

๓๕. **กลบทอักษรล้วน** กลบทชนิดนี้บังคับให้ตลอดทั้งวรรคใช้เสียงพยัญชนะเสียงเดียวกัน ดังตัวอย่าง

ย่อมยลยิ่งอย่างยอดยากยกยอ

หน่ายแห่งหนอนหานึกหน้าเหนือหนา

(กลบทสุภาสิต : ๒๕)

๓๖. **กลบทกร้อย** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำ ๑ คำ ในตำแหน่งติดกันช่วงต้นวรรค ดังตัวอย่าง

ผู้ดูร้ายร้ายแรงแล้วแห่งหน้า

อย่าหมีนหมายหมายมาดอวดอาจหาญ

(กลบทสุภาสิต : ๒๕)

๓๗. **กลบทกบเดินกลางสระบัว** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๗ คำ บังคับคำซ้ำในตำแหน่งต้นและท้ายวรรค นอกจากนี้ยังบังคับสัมผัสสระ ๒ แห่ง และสัมผัสอักษร วรรคละ ๒ เสียง ดังตัวอย่าง

คิดมาดคาดมนสำคัญคิด

หาญใจให้จิตรเหมือนคิดหาญ

(กลบทสุภาสิต : ๒๖)

๓๘. **กลบทสัดสับัง** กลบทชนิดนี้บังคับคำซ้ำ ๑ คำ และสัมผัสสระสัมผัสอักษรในช่วงท้ายวรรคดังตัวอย่าง

เห็นท่านที่มีทรัพย์จะจ่าย

ดูพุ่มพายมิได้หน่วงจะห้วงจะหัว

(กลบทสุภาษิต : ๒๖)

๓๙. **กลบทวัพันหลัก** กลบทชนิดนี้บังคับให้คำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนซ้ำกับคำแรกของวรรคถัดมา ดังตัวอย่าง

ไม่ใช่การที่จะการหุงข้าวคด

คดตะกุกัยประชดสุวณณวิล

(กลบทสุภาษิต : ๒๗)

๔๐. **กลบทสารถิ์กรถ** กลบทชนิดนี้บังคับคำ ๒ คำ ต้นวรรคและท้ายวรรคซ้ำกันโดยเรียงลำดับกลับกัน ดังตัวอย่าง

ควรคิดนึกตรึกส่วนไม่ควรคิด

สอดเลิมกิกให้ดลอดจึ่งสอดเลิม

(กลบทสุภาษิต : ๒๘)

๔๑. **กลบทสุรางกระบ้า** กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสสระวรรคละ ๒ แห่ง และบังคับสัมผัสอักษร ๒ เสียง ดังตัวอย่าง

อย่าคิดมาดขาดมันสำคัญม่ง

ในทางฟังทุ่งเพื่อที่เทือฝอย

(กลบทสุภาษิต : ๒๘)

๔๒. **กลบทดวงเดือนประดับดาว** กลบทชนิดนี้มีวรรคละ ๗ คำ และบังคับสัมผัสสระ ๒ แห่งและสัมผัสอักษร ๓ เสียง ดังตัวอย่าง

การกิจชิดเช่นเห็นเหตุโหด

ทางโทษเอนเชื้อเนื้อแฉงแฉน

(กลบทสุภาษิต : ๒๙)

๔๓. **กลบทข้างประสานงา** กลบทชนิดนี้บังคับสัมผัสอักษรข้ามวรรค ๓ เสียง ดังตัวอย่าง

สิ่งใดเป็นเช่นธรรมดากิจ

มีโดยการฐานชนิดพิไลยสานต์

(กลบทสุภาษิต : ๓๐)

๔๔. **กลบทพวงแก้วกุดั่น** กลบทชนิดนี้บังคับให้ทุกวรรคต้องมีคำ ๑ คำเป็นคำยืม และปรากฏอย่างน้อยวรรคละ ๑ คำ ตลอดทั้งตอน ดังตัวอย่าง

ให้รู้การรู้ประมาณประมวญกิจ

ให้รู้ผิดรู้ชอบอย่าโง่งเง

ให้รู้กลรู้ประกอบรู้ชอบเพลง

ให้รู้ละเบงรู้ระบอบรู้รอบการ

(กลบทสุภาษิต : ๓๐)

๒. **กลอักษรรูปกลินหาง** กลอักษรรูปกลินหางมีวิธีถอดคำอ่านคือ ให้อ่านคำที่ ๑-๒-๓ ใหม่เพิ่มเป็นตำแหน่งคำที่ ๖-๗-๘ ลักษณะการอ่านจึงเรียงได้ดังนี้ ๑-๒-๓-๔-๕- ๑-๒-๓

ตัวอย่าง

ให้รู้สึกตริกใจดู

นึกผันผอนนอนตริก

(กลบทสุภาสิต : ๓๔)

ถอดคำอ่าน

ให้รู้สึกตริกใจดูให้รู้สึก

นึกผันผอนนอนตริกนึกผันผอน

๓. **กลอักษรนกกาบปีก** กลอักษรนกกาบปีก มีวิธีถอดคำอ่าน คือ ให้อ่านคำที่ ๑ ใหม่ แทรกเป็นตำแหน่งคำที่ ๔

ตัวอย่าง

อย่าโกรธเกรี้ยวพิโรธเรื่อง

ในข้อเคื่องไม้พอผล

(กลบทสุภาสิต : ๓๕)

ถอดคำอ่าน

อย่าโกรธเกรี้ยวอย่าโกรธพิโรธเรื่อง

ในข้อเคื่องในข้อไม้พอผล

๔. **กลอักษรคุลาซ้อนลูก** กลอักษรคุลาซ้อนลูกนี้ ในกลบทสุภาสิต มีวิธีถอดคำอ่านคือ ให้ยึดเอาคำที่ ๔ กับคำที่ ๕ ของวรรคแรกไว้เป็นหลัก และให้นำคำที่ ๔ กับคำที่ ๕ ของวรรคแรกนี้ไปแทรกเป็นคำที่ ๔ กับคำที่ ๕ ของวรรคที่เหลือ

ตัวอย่าง

รักษาชื่อจงไว้ชื่อให้สมทรง

สงวนวงศ์วงศ์ดำรงสนอง

(กลบทสุภาสิต : ๓๕)

ถอดคำอ่าน

รักษาชื่อจงไว้ชื่อให้สมทรง

สงวนวงศ์จงไว้วงศ์ดำรงสนอง

แต่ในเพลงยาวกลอักษร ตั้งแต่วรรคที่ ๒ เป็นต้นไป จะไม่ได้แสดงคำซ้ำช่วงกลางวรรคเอาไว้ ผู้อ่านจะต้องอ่านซ้ำเอง เช่น

ไม่ควรเปนได้เช่นนี้

พี่รักเจ้าน้อยฤเจ้าเฝ้าหน้ายหนี

ไม่พอที่ทำการยา

ถอดคำอ่าน

ไม่ควรเปนน้อยฤเปนได้เช่นนี้

พี่รักเจ้าน้อยฤเจ้าเฝ้าหน้ายหนี

ไม่พอที่น้อยฤที่ทำการยา

๕. **กลอักษรถอยหลังเข้าคลอง** กลอักษรชนิดนี้ มีวิธีอ่านคือ เมื่ออ่านจบวรรคแล้วให้อ่านวรรคเดิมนั้น ทวนย้อนกลับจากท้ายวรรคมาต้นวรรคใหม่ ในเพลงยาวกลบทจะเริ่มอ่านทวนที่วรรคที่ ๒ แต่ในกลบทสุภาสิตจะเริ่มอ่านทวนกลับตั้งแต่วรรคแรก

ตัวอย่าง

แถลงกิจผิดการกอบระบอบคิด

ใจระวางแห่งจณจนาใจแถลง

(กลบทสุภาสิต : ๓๖)

ถอดคำอ่าน

แถลงกิจผิดการกอบระบอบคิด

คิดระบอบกอบการผิดกิจแถลง

ใจระแวงแห่งงอนจนใจแกล้ง แกล้งใจจนงอนแห่งระแวงใจ

๖. **กลอักษรม้าลำพอง** กลอักษรม้าลำพองนี้ มีวิธีอ่านคือ ให้อ่านย้อนคำที่ ๑-๒-๓-๔ ใหม่ในลักษณะย้อนกลับเป็น ๔-๓-๒-๑ เพื่อเพิ่มเป็นตำแหน่งคำที่ ๖-๗-๘-๙ ลักษณะการอ่านจึงเรียงได้ดังนี้ ๑-๒-๓-๔-๕-๔-๓-๒-๑

ตัวอย่าง

รักบุตรดุจเช่นเกลียด

เงงโงงชักนักเปื้อ

(กลบทสุภาษิต : ๓๖)

ถอดคำอ่าน

รักบุตรดุจเช่นเกลียดเช่น**ดุจบุตรรัก** เงงโงงชักนัก**เปื้อนักชักโงเงง**

๗. **กลอักษรกลมกลืนกลอน** กลอักษรกลมกลืนกลอนนี้ มีวิธีอ่านคือ ให้อ่านย้อนคำที่ ๔-๕ ใหม่ในลักษณะย้อนกลับเป็น ๕-๔ เพื่อเพิ่มเป็นตำแหน่งคำที่ ๗-๘ ลักษณะการอ่านจึงเรียงได้ดังนี้ ๑-๒-๓-๔-๕-๖-๕-๔-๓

นอกจากนี้กลอักษรกลมกลืนกลอนยังเพิ่มคำซ้ำช่วงต้นวรรคอีกด้วย

ตัวอย่าง

สันดานดื้อยากดัดแสน

สันดานหากผ่อนผันสุด

(กลบทสุภาษิต : ๓๗)

ถอดคำอ่าน

สันดานดื้อยากดัดแสน**ดัดดัดยาก**

สันดานหากผ่อนผันสุด**ผันผ่อน**

๘. **กลอักษรลั่นตะกวด** กลอักษรลั่นตะกวดนี้เป็นกลอักษรแบบที่วางถ้อยคำไว้ ณ ตำแหน่งต่างๆ ให้เป็นปริศนา ดังจะเห็นได้จาก เพลงยาวกลอักษรในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ดังตัวอย่าง

ได้ทราบสารเสน่หาน่า

เสสรวล

สรวลเส^{๑๐}

การอ่านนั้นให้เลือกคำหลังปีกกาคำใดคำหนึ่ง หากเลือกคำบนคือ เสสรวล ก็จะอ่านได้เป็น ได้ทราบสารเสน่หาน่าเสสรวล วรรคต่อๆ ไป ก็ต้องเลือกคำบนโดยตลอด แต่หากเลือกคำล่างคือ สรวลเส ก็จะอ่านได้เป็น ได้ทราบสารเสน่หาน่าสรวลเส และวรรคต่อๆ ไป ก็ต้องเลือกคำล่างโดยตลอดเช่นเดียวกัน หากเลือกสลับกันก็จะทำให้สับสนผิดไม่ได้ ดังนั้น กลอักษรลั่นตะกวดจึงสามารถอ่านได้ ๒ แบบ โดยทั้ง ๒ แบบจะแตกต่างกันที่ ๒ คำสุดท้ายเท่านั้น

กลอักษรลั่นตะกวด ในกลบทสุภาษิตฉบับพิมพ์ฉบับนี้นั้น หลวงธรรมาภิรมณ์ไม่ได้แสดงรูปแบบการวางคำดังลักษณะข้างต้น แต่ได้เขียนแสดงคำกลอนเป็นวรรคไว้เลย

ตัวอย่าง

อนึ่งเมียมิตรชิดตนอันร่วมรัก

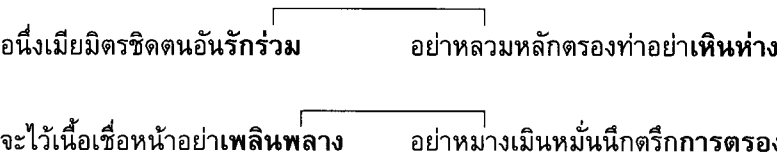
อย่าหลวมหลักตรองท่าอย่าห่างเหิน

จะไว้เนื้อเชื่อหน้าอย่าพลางเพลิน

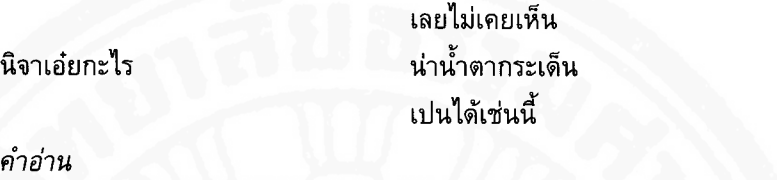
อย่าหมางเมินหมั่นนึกตรึกตรองการ

(กลบทสุภาษิต : ๓๗)

อย่างไรก็ตาม กลอนกลอักษรข้างนี้ หากอ่านคำ ๒ คำสุดท้ายของแต่ละวรรคให้กลับคำกัน เช่น ร่วมรัก เป็น รักร่วม ก็จะได้กลอนที่มีการสับสนผิดใหม่ คำรับสัมผัสจากคำที่ ๓ เป็นคำที่ ๒ ดังนี้

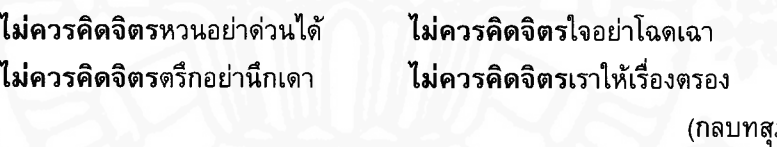
๙. **กลอักษรดอกไม้พวงกุ๊วร้อย** กลอักษรดอกไม้พวงกุ๊วร้อยนี้ ในเพลงยาวกลอักษร ได้แสดงรูปแบบไว้ดังตัวอย่าง

ถอดคำอ่าน

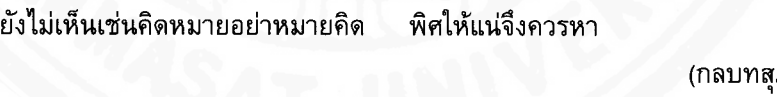
นิจาเอ๋ยกะไรน่าน้ำตากระเด็น **นิจาเอ๋ยกะไรเลยไม่เคยเห็น**
นิจาเอ๋ยกะไรเปนได้เช่นนี้๑๑

ลักษณะของกลอักษรดอกไม้พวงกุ๊วร้อยนี้จะทำให้ได้คำช่วงต้นวรรคเป็นคำเดียวกันจนจบบท ในกลบทสุภาษิต กลอักษรดอกไม้พวงกุ๊วร้อยได้เขียนแสดงไว้ในลักษณะของกลอนที่ถอดคำอ่านแล้ว ดังตัวอย่าง

(กลบทสุภาษิต : ๓๘)

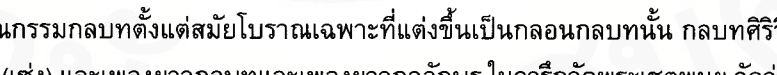
๑๐. **กลอักษรเมขลาโยนแก้ว** กลอักษรเมขลาโยนแก้วนี้ มีวิธีอ่านคือ ให้นำคำ ๒ คำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อน มาอ่านซ้ำเป็น ๒ คำแรกของวรรคถัดมา

ตัวอย่าง

ยังไม่เห็นเช่นคิดหมายอย่าหมายคิด **พิศให้แจ้งจึงควรรหา**

(กลบทสุภาษิต : ๓๙)

ถอดคำอ่าน

ยังไม่เห็นเช่นคิดหมายอย่าหมายคิด **หมายคิดพิศให้แจ้งจึงควรรหา**

วรรณกรรมกลบทตั้งแต่สมัยโบราณเฉพาะที่แต่งขึ้นเป็นกลอนกลบทนั้น กลบทศิริวิบุลยกิจดี ของหลวงศรีปริษา (เซ่ง) และเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร ในจารีกวีตพระเชตุพนฯ จัดว่าเป็นแม่แบบของกลอนกลบท หากเปรียบเทียบกันระหว่างกลบทศิริวิบุลยกิจดี เพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษรกับกลบทสุภาษิตของหลวงธรรมมาภิรมณ์แล้ว ก็จะพบว่ากลบทสุภาษิตจะคล้ายคลึงกับเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษรมากกว่าที่จะคล้ายกับกลบทศิริวิบุลยกิจดี ทั้งในด้านรูปแบบและแนวการแต่ง ดังจะเห็นได้จาก

๑. ชื่อกลบทในกลบทสุภาษิต จะใช้ชื่อเหมือนกับชื่อกลบทในเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร เช่น กลบทช้างประสานงา ที่กลบทศิริวิบุลยกิจดีจะใช้ว่า กลบทอักษรบริพันธ์ เป็นต้น

๒. กลบทบางชนิดในกลบทสุภาษิต ไม่มีปรากฏในกลบทศิริวิบุลยคติดี แต่มีปรากฏต้นแบบอยู่ในเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร เช่น กลบทพวงแก้วกุดั่น กลบทเทพชุมนุม เป็นต้น

๓. กลบทบางชนิดที่กลบทศิริวิบุลยคติดี และเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษรมีชื่อเรียกเหมือนกัน แต่มีข้อบังคับต่างกัน ในกลบทสุภาษิตจะใช้ข้อบังคับแบบเดียวกันกับข้อบังคับในเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร เช่น กลอักษรคมในฝัก เป็นต้น

๔. เรื่องของกลบทศิริวิบุลยคติดีเป็นเรื่องนิทานชาดก มีขนาดยาวแต่ร้อยเรียงกันไปเรื่อย ๆ แม้จะเปลี่ยนชนิดกลบท เนื้อเรื่องก็ยังคงต่อกัน แต่เนื้อหาของเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร และกลบทสุภาษิต เนื้อหาไม่ได้มีโครงเรื่องที่แน่นอน แต่เป็นการพรรณนาความไปเรื่อย ๆ (เพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษรมีเนื้อหาเกี่ยวกับการร่ำพันความรัก ส่วนกลบทสุภาษิตกล่าวถึงหลักปฏิบัติทั่วไป) เมื่อขึ้นกลบทชนิดใหม่ก็เปลี่ยนการร่ำพันความรักหรือเปลี่ยนหลักคำสอนใหม่ ไม่ได้มีเค้าโครงที่เป็นหลักของเรื่อง

แม้กลบทสุภาษิตจะได้รับอิทธิพลรูปแบบกลบทจากเพลงยาวกลบทและเพลงยาวกลอักษร แต่ก็ยังคงมีกลบทบางชนิดที่หลวงธรรมาภิรมย์แต่งให้มีข้อบังคับที่แตกต่างไป เช่น เพิ่มคำซ้ำให้มีมากกว่าแบบบังคับเดิม ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างเหล่านี้ก็ไม่ได้มากนักจนทำให้ดูเป็นกลบทต่างชนิดกัน

กลบทเป็นคำประพันธ์ที่มีลักษณะพิเศษ และแต่งได้ยากกว่าการแต่งคำประพันธ์ตามฉันทลักษณ์ปกติ ดังนั้นการที่หลวงธรรมาภิรมย์สามารถแต่งกลบทและกลอักษรได้หลายชนิดก็นับได้ว่าเป็นผู้มีความสามารถทางการประพันธ์ เพราะจะต้องรู้หลักการแต่งกลบทอีกทั้งต้องรอบรู้เรื่องวงศัพทจึงจะสามารถเลือกใช้คำให้ถูกต้องตามข้อบังคับและสื่อความได้

การแต่งกลอนสุภาษิตสนใจด้วยกลอนกลบทนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้กลบทสุภาษิตของหลวงธรรมาภิรมย์ แตกต่างกับกลอนเพลงยาวสุภาษิตเรื่องอื่นๆ ที่เคยมีมาก่อนหน้านั้น ที่ส่วนใหญ่จะเป็นกลอนเพลงยาวธรรมดา นอกจากนี้กลอนกลบทหลายบทในกลบทสุภาษิตแม้จะปรากฏอยู่ในกลบทชนิดที่แต่งยาก มีข้อบังคับซับซ้อน แต่กลอนกลบทเหล่านี้ก็สามารถสื่อความได้เข้าใจง่าย และยังมีกลอนอีกหลายบทที่มีการใส่ลูกเล่นเพิ่มเติมนอกเหนือจากข้อบังคับของกลบท ทำให้เกิดการเล่นคำซ้ำและสัมผัสแพรวพราว ไพเราะมากขึ้น จึงกล่าวได้ว่า กลบทสุภาษิต ของหลวงธรรมาภิรมย์ เป็นวรรณกรรมอีกเรื่องหนึ่งที่มีคุณค่าและน่าสนใจศึกษาอยู่ไม่น้อย

เชิงอรรถ

๑รองอำมาตย์เอกหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) เป็นกวีที่สำคัญคนหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลงานด้านกวีนิพนธ์ของท่านมีหลายเรื่อง เช่น โคลงนิราศวัดรวก วนิดวานิชคำฉันท์ ฉันทดุขฎิสังเวกปลอมช้างเผือกพระเศวตวชิระพาหะ ฎาหาคำฉันท์ และประชุมลำนํ้า เป็นต้น

๒หลวงธรรมาภิมณฑ์, “คำนำ,” *กลบทสุภาษิต* (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย), ๒๔๕๗.

๓จาริต เชาว์ขุนทด, “วิเคราะห์วรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๙), หน้า ๒๘.

๔หมื่นนิพนธ์อักษร, “กลบทเลววางตรง,” *ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน* (พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๕๕๕.

๕หลวงนายชาญเบตร์, “กลบทเจ้าเข็นเต็นตำบุด,” *ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน* (พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๕๕๘.

๖หลวงศรีปรีชา (เซ่ง), “กลบทศิริวิบุลกิจดี,” *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๓๘๖.

๗พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, “กลบทสร้อยสน,” *ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน* (พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๕๐๒.

๘ขุนธนสิทธิ์, “กลบทกระแตไต่ไม้,” *ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน* (พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๕๑๔.

๙อ้างจาก โกชัย สาริกบุตร, *การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์ไทย* (กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘), หน้า ๗๒.

๑๐เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

๑๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐.

บรรณานุกรม

กำชัย ทองหล่อ. *หลักภาษาไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, ๒๕๓๗.

โกชัย สาริกบุตร. *การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์ไทย*. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘.

จาริต เชาว์ขุนทด. “วิเคราะห์วรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๙.

ธรรมาภิมณฑ์, หลวง. *กลบทสุภาษิต*. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๗.

ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน. พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐.

ศิลปากร, กรม. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.